

Konge – embetsmann – undersøtt: et trekantdrama i dansketida

For meg var Knut Mykland den mest inspirerende av alle jeg møtte som ung historiker. Han hadde en intensitet som vi bare finner hos karismatikere, og intensiteten fikk ham til å kreve en klar og skarp analyse av historiske problem. Han frydet seg over å delta på seminar der han kunne jakte på slike skarpe tolkninger. Og han var ikke redd for å stikke hodet langt fram når han utøvde denne idretten, heller ikke for å si andre imot når han så svakheter i det de hadde å fare med. Samtidig skal det sies at ingen annen historiker var så raus med rosen når han var fornøyd med en ung historiker. På det feltet var han helt uforliknelig! Sagt på en annen måte: Vi kjedet oss ikke i Myklands selskap.

Det er da i Knut Myklands ånd at vi ikke slår oss til ro med alle hans tolkninger. Han ville uten tvil ha ytt glimrende motstand mot opponentene hvis han fortsatt hadde vært blant oss – jeg har selv opplevd at han gjorde det, blant annet på det nordiske historikermøtet i Reykjavik i 1987 da han ikke var fornøyd med maktstatperspektivet på nordisk historie¹ som han syntes gikk på tvers av hans nedenfraperspektiv. Den sommeren hadde han hatt en større hjerteoperasjon noen uker før, men vi yngre debattantene virket anemiske stilt ansikt til ansikt med kraften fra Råbyggelaget.

Mykland var mest av alt sosialhistoriker, med et skarpt blikk for enkeltindivider og deres skjebner. Han levde seg uvanlig sterkt inn i fortida, og kunne formidle den i en nær sagt skjønnlitterær form. Slik var han ikke bare forsker, men også kunstner og pedagog. Hans evne til å finne sentenser som rammet det han så som essensen var derfor uforliknelig. Han kunne formulere dem selv, eller han hentet slående uttrykk fra kildene, som ble brukt til å hevde en viktig tolkning.

En slik sentens hentet han til Cappelens norgeshistorie fra en mann som han satte meget høyt, nemlig Jacob Aall. Aall skrev i 1809: "Hvo var vel friere og mindre beskattet end den norske bonde. Af den årsag hersker der en rolig vedhængenhed ved den danske regering i bondens sjæl, og blant almue og bonde skulle ikke let findes misfornøiede."² Aall skrev dette i et brev til prins Kristian August der han ellers gav uttrykk for – til Aall å være – en uhyre skarp kritikk av den samme regjeringens politikk når det gjaldt Norge, og han antydte at det var en reell fare for opprør, riktignok i omsvøpsrike vendinger.³ Formuleringen om allmuens tilfredshet sikket åpenbart til det som nå fortonte seg som den lykkelige førkrigstida. Og den gikk inn i et fast mønster når det gjaldt den offisielle retorikken om bøndene i Norge: De var lykkelig frie, og de var urokkelig kongetro. Det siste var noe eneveldet selv helt fra 1660-åra hadde hamret inn som kvintessensen i det vi kan kalle dets norske kongeideologi om de trofaste nordmennene som ville ofre liv og blod

for konge og fedreland.⁴ Ifølge loven skulle det overhodet ikke spørres om undersåttene sluttet opp om regimet, det var en plikt som Gud og kongen la på dem.⁵ Men påstandene om trofasthet røper at regimet var engstelig for om nordmennene virkelig *var* lojale, og trofasthetsretorikken var ment å styrke oppslutningen om regimet. Slik ble kongen også gitt et mer norsk ansikt i Norge, og det ble kanskje litt mindre ulystbetont å gjøre militærtjeneste. At hæren i Norge fikk et så tydelig norsk preg, kan også ha hjulpet i så måte. Men dette var også en retorikk som nordmenn av alle stender grep til med begjærighet og brukte nær sagt slik at den vendte som en bumerang tilbake til kongen. Når de ytret seg overfor regimet, hevdet de til stadighet at de var veldig kongetro, slik prøvde de å sikre seg ryggdekning og redusere faren for å bli stemplet som motstandere av kongen. Regimet selv var jo ikke interessert i å hevde at det ikke var noe i at nordmenn var så trofaste!

Aalls slekt var opprinnelig dansk, han hadde selv hatt en lykkelig ungdomtid i Danmark, han ble vellykket gift der og hadde en dansk vennekrets som han dyrket med varme.⁶ Aalls påstand i brevet til prinsen spilte nok derfor de følelsene han selv hadde for den danske regjeringen. Men ellers har påstanden begrenset verdi, den kan ikke legges til grunn lenger enn at den offentlige retorikken om kongetroskap bidrog til å dempe faren for opprør i Norge – både regime og nordmenn så seg tjent med å unngå krisemaksimering. Men fryd og gammen var det likevel ikke!

Jeg har her valgt å spissformulere foredragstittelen i Myklands ånd ved å bruke termen trekantdrama. Det kan innvendes at det ikke dreide seg om tre uavhengige parter, for embetsmennene var kongens menn. – Ja, men det bodde mer i embetsmennene. Og det er slikt som gir stoff til et drama, der aktørene har bånd som slites av dype konflikter – følelsesladde og kompliserte.

Embetsmennene skulle være eksekutører av kongens vilje, og i betydelig grad var de også det. Kongen oppnådde svært mye gjennom embetsverket sitt. Charles Tilly, den største internasjonale stjernen på statsforskning i tidlig nytid, har skrevet om den tids "War Making and State Making as Organized Crime".⁷ Kongen var den suverene fyrsten, han bygde opp et veldig militærapparat, han skaffet seg store skatteinntekter, og dem brukte han slik han ville. Kongen var også den øverste dommeren, han var den overordete utøveren av statens krav på voldsmonopol og statens krav på ensretting av livssynet. Med embetsverket sitt oppnådde den dansk-norske kongen så mye at ingen annen europeisk fyrste nådde lenger i å konsentrere samfunnsmakten på sine hender.

Men likevel fantes det et stort slingringsmon i forholdet mellom konge og embetsmenn. De øvre ledd i samfunnet bestod av en pyramide av patron-klient-relasjoner med kongen på toppen. Dette var et personlig nettverk som også bestod av familieforhold og vennskap, det var et klatresamfunn der de personlige ambisjonene var sterke, noe som kom til uttrykk i strevet for å styrke ens egen posisjon og berike seg. Ære var en høyt verdsatt vare, som kunne forringes hvis en ikke var på vakt og forsvarte den mot alle utfordringer. Selvsagt gav det ære å være kongens mann, og det poenget ble brukt av embetsmennene overfor undersåttene. Men det var begrenset hvor langt lojaliteten overfor kongen gikk i praksis, fordi forholdet liknet på gudsforholdet: Embetsmennene la egennytten inn i sin oppfatning av hva kongen ville. Dermed kunne det gå slik at kongens vilje fortonte seg for dem som ganske lik deres egen vilje, og ikke omvendt.⁸

At embetsmennene var vesener med egenvilje kan merkes på mange måter. Her vil jeg særlig nevne et økonomisk poeng: Kongen var ikke villig til å lønne embetsmennene så godt som de selv ønsket. Riktignok fantes det noen unntak, slik som sokneprester i rike kall og sorenskrivere i distrikt med store sportelinntekter. Men mye vil ha mer, og allment var embetsmennene ute etter å skaffe seg større inntekter. Den metoden de kunne komme lengst med var å kombinere embete med handel, særlig i forbindelse med skatteinnkreving og forvaltning av kongens kasser. Storhetstida for denne kombinasjonen var 1600-tallet. De jeg har kalt *embetskjøpmenn* var da dominerende aktører i norsk økonomi. Mye av dette var aktiviteter stikk i strid med *forbud* som kongen utstedte mot at embetsmenn drev med handel, uttrykt gjentatte ganger i lover og kongebrev. På den andre sida var ikke kongens forbud troverdige, fordi det store skatteuttaket var bygd på at undersåttene kunne betale med varer – dermed ble fogdene kjøpmenn i omsetningen av disse varene, noe som dannet utgangspunktet for enda mer handel. Og kongen satte heller ikke foten ned mot omfattende innsidehandler, i form av leie og forpaktning av sager, makeskifter med kronen, pantsetting og seinere salg av krongods – alt på gunstige betingelser for folk med gode kontakter i regimet, de fleste av innsidehandlerne var embetskjøpmenn.⁹

Her står vi overfor et sprik mellom retorikk og praksis. Den kongelige retorikken gav uttrykk for at hensyn til allmuen var viktig, slik at befolkningen ikke skulle bli skadelidende av de transaksjonene som ble gjort. I praksis ble det på 1600-tallet gjennomført en storstilt omstrukturering av økonomien. De store aktørene skaffet seg på billig vis svære eiendommer og full kontroll med kommandopostene i produksjonen. Dette ble gjort i snevre beslutningsprosesser og lukkede administrative prosedyrer, slik at befolkningen ikke hadde muligheter til å reagere før de store grepene var tatt. Innsidehandlerne ble ikke utført etter kongens uttrykkelige intensjoner, men for øvrig medvirket monarken til de grunnleggende næringslovene slik at de perfektionerte strukturen i et merkantilistisk privilegiesystem. Når kongen ikke satte noe inn på å unngå dette, men tvert imot underbygde det med flere vidtrekkende lover, var det sikkert fordi han alt i alt så seg tjent med at det gikk som det gikk. Men her må det legges til at kongen og de fremste ministrene hadde begrensede kunnskaper om næringsforhold i Norge, og dette gav de store næringsaktørene glimrende muligheter til å påvirke virkelighetsoppfatningen i København – vel og merke så lenge dette ikke kolliderte med kronens vitale interesser, slik de ble formulert i imperiehovedstaden.¹⁰

Den motstanden som den allminnelige befolkningen gjorde mot den storstilte økonomiske omstruktureringen var ikke ubetydelig, og særlig ikke i en landsdel som Agder. Jeg skal komme tilbake til det, men først tror jeg det er riktig å si mer om forholdet mellom embetsmenn og konge.

For under ett år siden kom Kåre Hansens oppsiktsvekkende biografi om Petter Dass. Her går det klart fram hvor egennyttig dikterpresten var. Boka gir enkelte rent ut sagt fornøyelige eksempler på sprik mellom embetsmannsretorikk og praksis. Petter Dass skrev på den ene sida vakre hyllingsdikt til den avdøde Kristian 5. i 1699. På den andre sida var han meget uvillig til å betale så mye ekstraskatt som han ble liknet for i 1700. Han betalte inn 1/3 og kom unna med det. Enda mer interessant er det at han stod på god fot med Helgelands største smugler og lånte smugleren pengene til å betale ei bot som han ble

dømt til, det var 500 riksdaler, to og en halv gang mer enn Dass var villig til yte i skatt til kongen.¹¹ Dermed framstår den historiske Petter Dass som typisk for flertallet av embetsmennene i Norge: Egennytten fikk forrang framfor kongeloyaliteten. Det fantes selvsagt embetsmenn som var mer kongelovale, det var menn som var utsendt fra København for å sette regjeringens vilje gjennom, slik som enkelte stattholdere og lensherrer før 1660, og enkelte stattholdere, stiftamtmenn og amtmenn etter 1660.

Så langt har jeg sagt at det var egennytte som fikk embetsmenn til å handle på tvers av kongen. Men egentlig er det problematisk å snakke om egennytte som et entydig fenomen. Den kunne være ispedd allmenne hensyn, for eksempel meninger om hva som var best for befolkning og distrikt. De kilder som mest fanger inn slike holdninger dreier seg også om økonomiske interesser, ved at embetsmenn støttet interesser i sine distrikt – for eksempel skatteyterne mot kongen eller bøndene mot handelsborgerne, når det var embetsmenn i amtet som uttalte seg – embetsmennene i kjøpstaden støttet borgerne. Slik kunne embetsmenn slå et slag for å løse høyst reelle problem, og ofte kom embetsmann til å stå mot embetsmann. Men de mottok gjerne gaver for å gjøre det, og de hadde en egeninteresse i at det gikk godt for deres eget embetsdistrikt – da ble der større inntekter å hente.¹²

Enda mer grunnleggende meningsstrukturer kan også skimtes blant embetsmennene. Det var noen av de overordnede embetsmennene som var klart dansksinnete og sterkt motivert for å tjene den danske regjeringen. Slik var det i høy grad ved inngangen til perioden, i maktkampen som munnet ut i nyordningen av 1536, da Norge ble lagt under Danmark. Slik var det også på midten av 1600-tallet med Hannibal Sehesteds pågående skatteregime, og slike motiv var merkbare under alle krigene, også etter 1807 da stiftamtmann i Akershus Fredrik Julius Kås var fremste eksponent for denne linjen.¹³

På den andre sida var det norsksinnete embetsmenn som var splittet i sin kongeloyalitet. Prester som Absalon Pederssøn Beyer og Peder Claussøn Friis har tydelig røpet denne splittelsen i skriftene sine.¹⁴ Seinere ble det mest et spørsmål om å legge vekt på hensyn til forhold i Norge som man mente ikke ble varetatt i København. Både norske og ikkenorske embetsmenn la vekt på norske forhold. Da Kalmarkrigen brøt ut i 1611, opponerte den danske stattholderen og hans danske lensherrekolleger mot Kristian 4.s krigsplan for Norge under henvisning til at den var helt urealistisk i den norske virkeligheten. De måtte følge kongens mobiliseringsordre og fikk mer rett enn de satte pris på: Bondesoldatene ydmyket dem og nektet å rykke inn i Sverige.¹⁵ Hundre år seinere i den store nordiske krigen unnlot ledelsen for den norske hæren i 1709 å følge ordren om at nordmennene skulle rykke inn i Sverige. En tysk-norsk general gjennomførte ulydighetspolitikken da han ikke fant den norske hæren i kampferdig stand.¹⁶ Og hundre år seinere var det først den holsteinske prins Kristian August og så den danske prins Kristian Fredrik som unnlot å gjennomføre Fredrik 6.s ordre om at den norske hæren skulle rykke inn i Sverige – igjen med liknende grunn som for 100 og 200 år siden.¹⁷

Dette skulle vel holde til å underbygge påstanden om at konge og embetsmann var to selvstendige vesener, bundet sammen i et skjebnefellesskap, men samtidig med så mange spenninger at den retoriske idyllen ikke stemte overens med de kompliserte konfliktene som preget forholdet mellom dem. Og ennå gjenstår den tredje parten som bidrog enda mer til dramaet, nemlig undersåttene.

Vi er vant til å se det slik at konge og embetsmenn stod sammen som øvrighet overfor befolkningen. Dette har jeg her rokket ved, og når vi har med begrepet undersått å gjøre, er det klart at også embetsmennene var undersåtter. De følte det slik. Også de skrev supplikker til kongen, i samme ydmyke stil som alle andre. Supplikkinstituttet virket ikke demokratiserende, for embetsmenn og andre storfolk bombarderte kongen med supplikker, mens allmuefolk mer sjelden henvendte seg til ham på denne måten. Og de store hadde mye større muligheter enn de små til å påvirke saksbehandlingen i regjeringskontorene, slik at supplikkene deres ble imøtekommet.

I forhold til kongen var altså alle andre undersåtter. Vanligvis legger vi ikke bare konge og embetsmenn i samme korga, men også de framskutte gruppene adelsmenn, handelsborgere, godseiere, verkseiere og brukseiere. Og så legger vi allmuen synonymt med bøndene i den andre korga. Men i grunnholdningen til kongen var det ikke så stor forskjell mellom de store og bondeallmuen – og slett ikke så stor som mange har hevdet. Med basis i den tids standshovmot overfor bøndene har de blitt framstilt som enfoldig fromme i sin kongetroskap, dvs. slik eneveldets propaganda hevdet. Det har ikke blitt sagt så mye om de stores kongetroskap, men implisitt har det da blitt gitt det inntrykket at bøndene var noe for seg sjøl i den troskyldige holdningen deres.

Men mitt hovedpoeng er at man ikke kan nøye seg med å lese hvordan folk ytret seg om kongen, like lite som man burde ha gått ut på gata i Peking under kulturrevolusjonen og trodd at folks tilslutning til formann Maos paroler var de genuine uttrykkene for hva de tenkte og følte. Enevoldsregimet selv var i virkeligheten slett ikke så sikker på at alle var lojale undersåtter, og i Kristian 5.s norske lov ble det formulert drastiske straffetrusler mot dem som ytret seg eller handlet mot kongens vilje.¹⁸

I nordisk historieforskning har det nå lenge blitt gjort et nummer av at folkene i Norden var så lite opprørske i tidlig nytid. Den optimistiske skolen av historikere har tolket det som en følge av at det var interessefellesskap og samvirke mellom øvrighet og folk. Den pessimistiske skolen har lagt hovedvekten på at dette var en følge av at kongene i Norden nådde uvanlig langt i å styrke statsmakta, slik at opprør ikke var et realistisk alternativ for befolkningen. Jeg er mest enig i den siste tolkningen, og dertil må det føyes at den lave befolkningstettheten i Sverige og Norge også motvirket opprørslysten. I Danmark hadde konge og godseiere et så solid nakketak på bøndene at det holdt.

Det stabile forholdet mellom konge og undersått, var en type forhold som mellom ektefeller som ikke kan gå fra hverandre, men som aldri gir opp strevet med å skaffe seg livsrom i forholdet. Her var kongen den overlegne ved at han som en soleklar rett tvang til seg skatter og militære ytelser, mens undersåttene største gode paradoksalt nok var at kongen ble så sterk at samfunnsfreden i stor grad ble sikret. Men ellers var det en stadig dragkamp, der undersåttene søkte å motvirke sin underlegenhet med listige metoder. For bøndenes del har det vært mye snakk om bondemotstand og hverdagsmotstand – at den var viktig, er faktisk optimistene og pessimistene enige om. Men optimistene tolker motstanden slik at undersåttene også på den måten øvde innflytelse på sin livssituasjon,¹⁹ mens pessimistene tolker motstanden slik at det var mye disharmoni i forholdet, dvs. at Jacob Aall ikke hadde rett.²⁰

La meg før jeg går videre med bøndene, presisere at det ikke bare var de som drev med

motstand – uttrykket *bondemotstand* tyder jo på det. Kjøpmennene var også meget gode til å yte motstand. Embetskjøpmennene på 1600-tallet fikk som vi hørte innrette seg godt, men slett ikke alle kjøpmenn var strålende fornøyd med tingenes tilstand, særlig ikke fra slutten av 1600-tallet og fram til 1814. De var først og fremst misnøyd med tollpolitikken og det underutviklede bank- og kredittsystemet, og de syntes imperiehovdstaden København diskriminerte dem. Selv den sterkt danskvennlige Jacob Aall syntes det. De måtte være helt på det rene med at det dreide seg kongens lover og kongens politikk, men de gjorde alt de kunne for å motvirke skadevirkningene ved systematiske lovbrudd, særlig ved omfattende tollunndragelser, lirket igjennom med bestiklinger til tollerne.²¹

Både kongen og undersåttene strevde med å lure hverandre. Ett virkemiddel kongen brukte i så måte var det danske kornmonopolet. Det sikret danske godseiere og bønder høyere priser og satte dem dermed i stand til å betale mer skatt – det var en fordekt måte å flytte en del av det danske skattetrykket over til Norge.²² Når regimet nektet å tillate at det ble utviklet en norsk bank- og kredittvesen, var det en annen fordekt måte å styrke storkapitalen i København på bekostning av det norske næringslivet. Disse knepene gjorde kjøpmennene bare enda mer oppsatte på å lure kronen, slik vi for eksempel ser i Bernt Ankers manipulasjoner av boet etter underslageren zahlkasserer Jacob Juel – Anker må ha frydet seg i sitt stille sinn over å kunne snyte kronen for store verdier i det tømmeret som fantes i boet.²³

Min påstand er at bøndene ikke var noen helt andre vesener enn kjøpmennene som lurte kronen så godt de kunne. Det kunne være fristende å stille noen retoriske spørsmål: Likte bøndene å betale skatt? Likte de å stå skolerett for embetsmennene? Følte de det slik at det var samforstand og fellesskap mellom dem og øvrigheten. Hvis svaret på disse spørsmålene er ja, bør jeg pakke sammen og pensjonere meg, for da er jeg håpløst på villspor. Da skjønner ikke jeg bondementaliteten.

Men jeg hevder altså at svaret er nei, nei, nei. Alle i dette samfunnet visste at det var de virkelig store som satt og bestemte høyt oppe og fjernt borte fra dem – staten var en fremmed fiende. For Norges del ble dette poenget forsterket av den dobbelsidige fremmedgjøringen som perioden ble startet med: reformasjonen og transplanteringen av den danske staten og fyrstekirken til Norge. Peder Claussøn Friis kjente norske bønder bedre enn Jacob Aall. Lister-prosten levde i et kjærlighets-hat-forhold til bøndene, som han sosialt stod meget nært – det var slektskap mellom storbondesjiktet og de norskfødte prestene. Peder la ikke fingrene mellom når han skildret bøndenes hat til den nye lutherske kyrke og til de lutherske prestene. Dette skrev han om gjentatte ganger, men ikke minst i de siste åra han levde, dvs. rundt 1610, over 70 år etter at Kristian 3. hadde fratatt nordmennene deres egen kirke og deres egen kristendom.²⁴

Og i sin *Norges beskrivelse* var Peder heller ikke nådig i omtalen av nordmennenes holdning til danskene. Han skrev med rene ord at de ikke kunne fordra dem, at de likte mye bedre tyskerne, skottene og svenskene, at nordmennene hadde felles opphav med svenskene og at det var et hemmelig hat til danskene i nordmennenes hjerte og natur, dvs. at de passet seg for å uttrykke det for å unngå å pådra seg trøbbel.²⁵ Ordet *jute*, synonymt med danske, var i bruk som skjellsord i Norge helt opp til 1800-tallet – slik gav folk luft for følelser som ellers måtte kontrolleres.²⁶

Peder Claussøn Friis var godt informert om store deler av landet, men han kjente selvsagt Agder best. Og egdenes atferd overfor myndighetene bekrefter at de ikke var glade i den danske regjeringen. Som prost fikk Peder selv føle det på kroppen når det gjaldt den seige konflikten om tienden. Men han erfarte at det ikke bare var størrelsen på tienden det dreide seg om. Nei, folk ville slett ikke gi til den forhatte kirken mer enn de var absolutt nødt til.²⁷ Fram til 1660 var det dessuten skarpe konflikter i flere omganger mellom lensstyret og befolkningen. Det gjaldt mest dragkampene om skatter og utpresninger, og når det brygget opp til krig, satte bøndene seg på bakbeina og nektet å delta. Motstanden mot militærtjeneste brakte myndighetene under kontroll i enevoldstida da regimet ikke i samme grad hadde preg av å være et fremmedstyre, da hærvesenet var blitt en fast institusjon og da soldatene *måtte* delta i krigen hvis de ikke ville bli hengt.²⁸

På Agder dreide konfliktene seg nå mest om handelsrestriksjonene som myndighetene prøvde å gjennomføre og som bøndene igjen og igjen reiste seg mot.²⁹ Seinest gjorde de det i Lofthusreisinga, den var et frontalangrep på embetsmenn og kjøpmenn i landsdelen. I disse reisningene oppnådde bøndene innrømmelser, men måten Lofthus ble knekket på etterlot så mye bitterhet at det er underlig hvis ikke Aall hadde registrert den.³⁰ Bitterheten kan ikke ha blitt dempet av skjebnen til Hans Nielsen Hauge; Også på Agder fikk Hauge folk med seg. Den langvarige fengslingen av Hauge fra 1804 og den systematiske undertrykkelsen av vennenes åpne forkynnelse i skrift og tale gjorde et forstemmende inntrykk over hele landet.³¹

Det som heller er merkbart i folkets holdning til øvrigheten er en katteaktig upåvirkelighet, slik at formaninger ofte ble møtt med mistro og prellet av. Det var i høy grad tilfellet både under Lofthusreisinga og i haugianernes reaksjoner på myndighetenes formaninger, forbud og trusler. Hauge fant et fast svar på konflikten med kongemakta: Når kongens lov var i strid med Guds lov, var det kongens lov som måtte vike. Det hjalp ikke med reskripter og deklarasjoner fra regjeringskontorene i København. Bare makta tellet nå som før; fengsling og uskadeliggjøring av dominerende ledere brakte situasjonen under styringsmessig kontroll. Men slike virkemidler kunne ikke få folk til å bli glad i regjeringen, de bare sementerte den kløfta som var der i holdningene. Folk tenkte i dikotomien *vi – de*, de nærte en inngrodd mistillit til alle utenfor bondestanden – i Telemark kalte de dem fanter, selv om de var kondisjonerte folk,³² og den holdningen har holdt seg helt opp til våre dager. Fru Karen Aall på Ulefoss fortalte meg at en mann i Vinje hadde kalt henne innflytter. Fru Aall svarte da at "vi har vært her i 300 år", men vinjebyggen lot seg neppe overbevise.

Statsmakta i tidlig nytid var ikke basert på folkets tilslutning, den hadde sin hovedbasis i frykt: Undersåttene var redd for kongens vrede, den var ikke ulik Guds vrede. Og kongen nærte frykt for undersåttene, for at de skulle gjøre opprør eller i hvert fall vriste fra ham makta. Han fryktet både de få store og de mange små. Derfor vil jeg heller si at forholdet mellom konge og undersått langt mer var som en terrorbalanse enn en kjærlighetsfylt union. Den gjensidige frykten satte grenser for hvor langt partene kunne gå i tiltak mot hverandre. Vi som har levd en stund husker de stadige forsikringene om fredelig sameksistens under den kalde krigen i 1950-, 60- og 70-åra. Slik sett kan vi også kalle forholdet mellom konge og undersåtter for en kald krig, som riktignok ble gjort mer behagelig ved den vakre

retorikken man søkte å kamuflere spenningen med. Og Halvdan Koht gav et godt bud på bondementalteten om kongen. Den var preget av kravet om at kongen skulle sikre dem retten deres – i den offentlige retorikken sa bøndene at det var det kongen stod for,³³ og i den forstand kunne de nok være glade i kongen, men det var da et idealbilde av ham som de holdt av. I virkelighetens verden gjorde de motstand mot myndighetenes politikk fordi den ikke var i samsvar med idealbildet av kongen.

De kirkelige forholdene i Norge etter reformasjonen bidrog sitt til den kalde krigen. Fyrstekirken fra 1536 og i lang tid framover var en av de minst folkelige og minst inkluderende kirker i kristendommens historie. Den katolske norske nasjonalkirken hadde derimot vevd seg inn i folket i alle slags egenaktiviteter. I norsk sammenheng blir det derfor aldeles meningsløst å feire Martin Luther som en frigjører av folkets gudsforhold. Den dansk-norske kirken, og særlig i den tapningen som tilfalt Norge, ble en fyrstedominert, sentraldirigert og ensrettet kirke tredd ned over et sakesløst folk. Kulturdrapet ble mer omfattende ved at det ble kombinert med et fremmedstyre. I Danmark og andre land motvirket myndigheter og lokal elite de verste ødeleggelsene, mens i Norge var motkreftene lammet, med varig ødelagte katedraler, utarmete kirker og med arkiv og bibliotek som gikk til grunne. Skolevesenet ble forsømt, og produksjon av trykt litteratur ble motarbeidd i mer enn 200 år. Folket holdt da fast på katolske holdninger og skikker, i kombinasjon med forestillinger og atferd fra førkristen tid.³⁴

I 400 år etterpå dominerte lutherske myndigheter og teologer omtalen av den gamle kirken. De omskrev og forskjønnet den kulturimperialismen som det norske folket hadde blitt utsatt for. Og så kom religionsfremmede historikere på 1900-tallet. De interesserte seg nesten bare for reformasjonen som et administrativt og økonomisk fenomen, dvs. styringen av kirken og hvordan det gamle kirkegodset ble forvaltet under kronen.³⁵ Også på en annen måte oppstod det ei kløft mellom presteskap og folk. Rekrutteringen fra folket til presteyrket ble mindre i Norge enn i andre land.³⁶ Eliten skilte seg ut som et segment med en annen nasjonal sammensetning enn storparten av folket. Eliten ble dansk-norsk, på 1600-tallet med hovedvekten på dansk, på 1700-tallet med hovedvekten på norsk. I slektsrøtter, nettverk, språk og utdanning skilte de seg ut, noe som gjorde fremmedgjoringen mellom øvrighet og folk til et varig fenomen, med forgreininger helt fram til de store politiske kampene fra 1880-åra til 1930-åra.

Halvdan Koht har blitt kritisert for at han i *Norsk bondereising* gav inntrykk av at bøndene stadig gjorde åpen motstand som reaksjon på utbytting og dårlige livskår. Kritikken har særlig gått ut på at Koht overdrev dramatikken i og omfanget av den åpne motstanden, det man tradisjonelt har kalt bondeopprør.³⁷ Koht tolket bondemotstanden som en klassekamp. Han var klar over at de fleste bondelederne satt godt i det og var storbønder, så han forfektet ikke en elendighetsteori. Men vi som har opplevd sekstiått-tida, husker at det som da stadig var omkvedet blant radikale studentledere var parolen om kamp mot *forverringa*. Og i dette begrepet nærmer vi oss det Koht var opptatt av: Bøndene kjempet mot alle framstøt som påla dem mer skatt og større offentlige plikter, og også mot næringsrestriksjoner som begrenset handlefriheten deres og mulighetene til å tjene på handelen.³⁸

Man skal være en ytterliggående optimist hvis man benekter at kongemakten med sin

kontroll med lovgivningen ikke stadig gav lover i disse hundreåra som la større forpliktelser på undersåttene, og da med en tendens til at de fleste forpliktelser ble lagt på den tallrike bondebefolkningen. Så er det langt mindre ytterliggående å hevde at myndighetene ikke nådde så veldig langt i disse bestrebelsene. Men i alle fall gjenstår det at for bøndene måtte situasjonen oppfattes slik at med enhver ny lov fulgte *en trussel om nye plikter og restriksjoner* – frykten for at nyheter fra øvrigheten var dårlige nyheter måtte leire seg i et konstant beredskap og en inngrodd mistenksomhet. Sammenlikner vi med den etterfølgende tida, kan det ikke være tvil om at myndighetene mellom 1536 og 1814 nådde langt i å trekke ytelser ut av det norske samfunnet: Beskatningen og de militære forpliktelser var mye mer omfattende før enn etter 1814. Og i seinere norsk politisk historie kan vi lese klart hva bøndene mente om å betale skatt til staten: Fram til 1836 avskaffet Stortinget den direkte statsskatten som gårdbrukerne måtte betale – denne bondepolitiske fanesaken har historikerne lenge lagt aldeles forbausende liten vekt på.³⁹

Men la oss til slutt se på Kohts bondeledere. Mange av dem var kakser. Dette er kjent fra andre land: I de franske provinsene var det oftest lokal lavadel som stilte seg i spissen for revolter mot skattekravene fra Paris. I Norge hadde bondelederne en liknende bakgrunn som de franske skatteprotestantene.⁴⁰ Men hos oss ble denne bakgrunnen kamuflert av selvstendighetstapet på begynnelsen av 1500-tallet. Den eliminerte den norske adelen som makthavere, men denne adelen ble ikke genetisk utryddet. Flertallet av etterkommerne fortsatte som storbønder, og de gjorde seg gjeldende, dels i det lokale styret som bondelensmenn og lagrettemenn, dels som talsmenn for åpen bondemotstand mot alle forverringsframstøt fra kongen og hans menn. På 1500-tallet var de ennå så sterke at de kunne yte en kraftfull og bremsende opposisjon både mot beskatningen og militære krav.⁴¹ I tre kriger, sjuårskrigen 1563-70, Kalkmarkkrigen 1611-13 og Hannibalsfeiden 1643-45, saboterte de kongens krigsbestrebelse.⁴² Denne sabotasjen lot seg bare eliminere ved terror mot lederne, som da Erik Rosenkrantz fikk hengt fem bondeledere på Vestlandet i 1567.⁴³ Men primært satset Rosenkrantz og andre på å overtale lederne til å forstå at motstand ville utløse langt mer omfattende statsterror mot befolkningen.⁴⁴ Ellers er det igjen og igjen tydelig at det i ledersjiktet rådde mye fiendskap og hat til den fremmede øvrigheten, det var en forståelig holdning i et befolkningssjikt som var blitt dobbelt degradert, både i stat og kirke var de blitt skjøvet ut og omgjort til en simpel og enfoldig almue.

I Danmark utviklet det seg på 16-1700-tallet en foraktende ringeakt mot bøndene.⁴⁵ Det var et overklassesyn som særlig på 1600-tallet også var merkbart i Norge. De danske bøndene bøydde nakken, men de holdt oppe det mentale forsvaret mot "de store" som de kalte dem - bøndene nærte en uutryddelig mistro til "de store".⁴⁶ I Norge ble bondelederne svekket på 1600-tallet, men Koht har rett i at motstandsånden ikke var knekket. I forhold til øvrigheten var det en forskjell mellom Danmark og Norge i det at bondelederne her var langt mer selvstendige politiske aktører, som myndighetene måtte regne med. Det fikk regjeringen til å sette bremsene på i skatteopptrappingen, og utover på 1700-tallet økte nervøsiteten i København i forhold til det danske opplevde som den uvant stridbare bondeopinionen i Norge. Det gav forbausende utslag når det dreide seg om et maktfullkomment enevælde. Igen og igjen endret regjeringen politikk under frykt for uro i Norge. Slik ble skattepolitikken moderert, slik ble husmannspolitikken gjort tannløs,

slik ble skogbrukspolitikken stadig omlagt, og slik ble rettsoppgjør mot menn som ble stemplet som opprørere manipulert.⁴⁷

Bondelederne på sin side måtte manøvrere enda kløktigere. De disponerte over mange generasjoners erfaringer for hvordan en skulle te seg overfor et så farlig rovdyr som øvrigheten var. Bøndene visste at kongens menn var i stand til å ødelegge dem, og mot slutten av dansketida var det sjelden at de med åpne øyne løp lina helt ut slik lærdølene gjorde da de nektet militærtjeneste fordi de pukket på en gammel rett til fritak, ettersom de fraktet de reisende over Filefjell. Det endte med at lederen deres ble halshogd i Bergen i 1803.⁴⁸ De aller fleste bønder hadde for lengst lært at de ville tape dersom de grep til våpen. Midlene i motstandskampen var sabotasje og lovbrudd der det var mulig, og ellers var det politiske virkemidler, i supplikker og forhandlinger. Slik kunne de for eksempel komme langt i dragkamper om betingelsene for trekulleveransene til jernverk.

Knut Dørum har undersøkt hvordan dette gikk for seg i sirkumferensen til Moss jernverk på slutten av 1700-tallet. Bøndene nær Oslofjorden har vel ikke ry for å ha vært blant de mest stridbare, men i en artikkel i *Historisk tidsskrift* i fjor rettet Dørum oppmerksomheten mot en politisk analyse som soknepresten i Ås, Fredrik Karl Lange, formulerte i 1804. Lange skrev at misnøye og protester begynte gjerne med ”rygtespredning” og ”sterke og modige ord fra de mest fremfusende karles læber”. Så kunne ordene ”sprede sig som ilden”, og mange kunne la seg ”gripe og henrive med i misnøyens vind”. Men presten legger til at det var ”sædvane” blant bygdefolket å samles på enkelte gårder eller på kirkebakken for ”at gjøre rådslagning om hvorledes de kunde få sin vilje igjennem”. Lange forteller videre at allmuen hadde et lederskap ”med forbindelser til andre bøgders store mænd”. Og soknepresten skriver til slutt: ”Bonden er klog. Han skræmmer ikke frem soldaten og commandanten. Den strid vil han jo aldri vinde.”⁴⁹

Dette summerer glimrende opp det en rekke historikere har funnet på forskjellige steder og til forskjellige tider rundt om i landet på 16-1700-tallet.⁵⁰ Det var aldri snakk om en troskyldig ”vedhengenhets”. Men det dreide seg mye om best mulig å nøytralisere en motstander som kunne gjøre bøndene stor skade.

NOTER

¹ Leon Jespersen, Jan Lindegren, Øystein Rian og Nils Erik Villstrand: *Skiss till maktstatsprojekt. Sektionsrapport till XX nordiska historikerkongressen Reykjavik 1987*. Åbo 1987.

² Knut Mykland: *Kampen om Norge 1784-1814. Norges historie*, bd. 9. Oslo 1978:56.

³ Jacob Aall: *Erindringer som Bidrag til Norges Historie fra 1800 til 1815. Anden Udgave i eet Bind*. Christiania 1859:208-211.

⁴ Retorikken hadde sine røtter i Jørgen Bjelkes og Niels Trolles proklamasjoner til nordmennene under skjebnnekrigen 1658-60, se Ole Henrik Gjeruldsen: *Niels Trolles stattholderskap 1656-61*. Hovedoppgave, UiO 1997:129-31; Gyldenløves stattholderinstruks oppfordret ham til å knytte nordmennene i kjærlighet til kongehuset, se Riksarkivet. Danske kanselli. Norske åpne brev RXI: 424a-426a. Instruks for stattholder U.F. Gyldenløve 18/3-1664; Under krigen 1675-79 appellerte Gyldenløve til nordmennenes patriotisme og kongetroskap, se Pål Georg Thorud: *Ulrik Frederik Gyldenløve. Utnyttelsen av de norske ressurser i krigsårene 1673-79*. Hovedoppgave, UiB 1975:91. Fredrik 4. gav denne retorikken et klassisk uttrykk på minnemedaljen til hans norgesreise 1704. Rundt bildet av den norske løven stod det: ”MOD, TROSKAB, TAPPERHED OG HVAD DER GIVER ÆRE, DEN HEELE VERDEN KAND BLANT NORSKE KLIPPER LÆRE.”

⁵ 1. Cap. Om den Lydighed mand Lovgiveren og Loven skyldig er, i Første Bog. Om Retten og Rettens Personer. *Kong Christian den femtes norske lov 15de april 1687. Med kongeloven 1665*. Oslo 1982:14-15.

- ⁶ Jacob Aall: *Jernværkseier Jacob Aalls Optegnelser 1780-1800*. Skien 1939.
- ⁷ Charles Tilly: War Making and State Making as Organized Crime, i Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer og Thea Skocpol (red.): *Bringing the State Back in*. Cambridge 1985.
- ⁸ Ola Teige: *En torn i øyet. Det store tollsviket og Inkvissjonskommisjonen i Christiania 1705-09*. Hovedoppgave, UiO 2001.
- ⁹ Øystein Rian: Det store samrøret. Embetskjøpmennene på 1600-tallet mellom fyrstestat og undersätter. *Heimen*, bd. 44, 2007.
- ¹⁰ Oscar Albert Johnsen: *De norske stænder*. Christiania 1906:246-352; *Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv*, bd. 1. Christiania 1870:28-183; *Norske supplikker 1660-1662*, bd. 1. Oslo 1988; Johs. Lindbæk (red.): *Akistykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-1676*, bd. 1. København 1903-4.
- ¹¹ Kåre Hansen: *Petter Dass – mennesket, makten og mytene*. Sandnessjøen 2006:168-70, 270-78.
- ¹² Øystein Rian: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671-1821*. Tønsberg 1980:60-87, 243-61; Øystein Rian: Skogpolitikk i Norge 1724-1740, i Kalle Bäck mfl.: *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutfattande i Norden på 1700-talet*. Oslo 1984:129-78; Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo 1997:179-93.
- ¹³ Lars Hamre: *Norsk politisk historie 1513-1537*. Oslo 1998, Oscar Albert Johnsen: *Hannibal Sehesteds stattholderskab 1642-1651*. Kristiania 1909; Jacob Worm-Müller: *Norge gjennom nødsårene 1807-10. Den norske regjeringskommission 1807-1810*. Kristiania 1918:281-441.
- ¹⁴ Øystein Rian. *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett fra danskertida*. Oslo 2007:45-89.
- ¹⁵ Atle Simonsen: *Militære forordninger og de norske bondenes reaksjoner på disse, 1536-1613. En studie med hovedvekt på krav og motstand under Den nordiske syvårskrigen og Kalmarkrigen*. Hovedoppgave, UiO 1998:74-121.
- ¹⁶ Helge Sognli: *Den norske hærledelsens opptreden i krisesituasjoner høsten 1709*. Hovedoppgave, UiO 2000.
- ¹⁷ Narve Bjørge, Øystein Rian og Alf Kaartvedt: *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905. Norsk utenrikspolitikk historie*, bd. 1. Oslo 1995:211-19.
- ¹⁸ Cap. 4. Om Forgribeelse imod Kongens Højhed, eller Crimine Majestatis, i Siette Bog. Om Misgierninger. *Kong Christian den femtes norske lov*. Oslo 1982:238-40.
- ¹⁹ De fleste norske historikere etter 1945 har soknet til denne oppfatningen, to eksempel foruten Mykland er: Jørn Sandnes: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo 1990:92-107; Sølvi Sogner: *Krig og fred 1660-1780. Aschehougs Norges historie*, bd. 6. Oslo 1996:234-37.
- ²⁰ For eksempel, Kåre Lunden: *1350-1814. Fra svartedaunen til 17. mai. Norges landbrukshistorie*, bd. 2. Oslo 2002:279-358.
- ²¹ Hans-Jørgen Jørgensen: *Det Norske Tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo 1969, mange steder, særlig 69-78, 125-64, 184-224, 231-42; Rian 1997:233-54; Teige 2001;
- ²² John Herstad: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735-88*. Oslo 2000, flere steder, særlig 208-319; Øystein Rian: Melding av Herstads bok om kornmonopolet. *Historisk tidsskrift* 2001:392-98.
- ²³ Rian 2007:209-32; Jan H. Johansen: *Realisasjonen av Jacob Juels bo og framveksten av nye trelasthandlere i Christiania i 1780-årene*. Hovedoppgave, UiO 1978.
- ²⁴ Om Tienden paa Agdesiden, i *Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis*. Udgivne for den norske historiske Forening af Dr. Gustav Storm. Kristiania 1881:221-42.
- ²⁵ *Samlede Skrifter af Peder Clausson Friis*. Kristiania 1881:256.
- ²⁶ Dette var et tema som norske historikere etter 1945 ikke kom inn på, som følge av det nordiske brorskapet med røtter i krigens erfaringer (da tyskerne var fienden), men de antidanske følelsene i Norge var tidligere vel kjent, og ved å fortie dem ryddet man veien for de påstandene som seinere har kommet om at folk den gang ikke brydde seg om nasjonale forskjeller. Om utslag av motviljen mot danskene på midten av 1600-tallet, se Hannibal Sehesteds kopibok for 1645, i *Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie*, bd. 2-5. Christiania 1834-38. Holdninger på slutten av 1600-tallet er omtalt i Sverre Steen: *Tidsrummet 1640 til omkring 1720. Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. 5. Oslo 1930:234-36. Om nordmenns agt til danskene på slutten av 1700-tallet: Øivin Davidsen: *Bernt Anker i nytt lys*. Oslo 1944; Th. Bull: *Biskop Johan Nordahl Brun*. Oslo 1945:66-68; *Portrettmalerens dagbog (1793-1797). Memoirer og breve udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist*, bd. 6. København 1907:27, 31-32, 93; Kåre Fasting: Sogn og Fjordane, Hordaland, i Werner Werenskiöld (red.): *Norge vårt land*, bd. 1. Oslo 1936/41:554-55; Einar Hovdhaugen: Dalen og dølane, i Knut Ramberg (red.): *Gudbrandsdalen. Bygd og by i Norge*. Oslo 1974:120.
- ²⁷ Se note 24.
- ²⁸ Ole Henrik Gjeruldsen: *Hæren og eneveldet i Norge 1660-1675*. Oslo 2000.
- ²⁹ Gustav Grunde Sætra: Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene 1723-1756, i Kalle Bäck mfl.: *Skog och Brännvin*. Oslo 1984:303-44; Gustav Grunde Sætra: *Embetsmann, bonde, borger. Konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bondene i opplandet 1782-1795*. Hovedoppgave, UiB 1980.
- ³⁰ Georg Sverdrup: *Lofthusbvegelsen. Avhandlinger fra Universitetets historiske seminar*, bd. 3. Kristiania 1917; Georg Sverdrup: Et brev fra Lofthus i fægslet. *Historisk tidsskrift*, rk. 5, bd. IV:328-36; Gustav Grunde Sætra: Fra bondeledere til fanger.

Rettsforfølgelsen mot lederne av Lofthusreisinga 1789-1800. *Agder Historielag. Årsskrift* nr. 72. Kristiansand 1996:83-175.

³¹ Rian 2007:257-81.

³² Hans Jacob Wille: *Beskrivelse over Sillejords Præstegjæld i Øvre-Tellemarken i Norge*. Kiøbenhavn 1786/Espa 1989:123.

³³ Halvdan Koht: *Norsk bondereising*. Oslo 1926/1975:152-55.

³⁴ Øystein Rian: Reformasjonen som katastrofe i Norgeshistorien. *Historie* 2005, 15. årg., nr. 1:18-27.

³⁵ Se Rolf Fladby: *Gjenreising 1536-1648. Norges historie*, bd. 6. Oslo 1977:22-34; Rolf Fladby: *Samfunn i vekst under fremmed styre. Handbok i Norges historie*, bd. 5. Oslo 1986:58-67.

³⁶ Internasjonalt sammenliknet var det en svært lav bonderekruttering når bare 3 prosent av de geistlige i Norge kom fra bondestanden på slutten av dansketida. Øystein Rian: *Embetsstanden i dansketida*. Oslo 2003:58. Jfr. Dagfinn Mannsåker: *Det norske presteskapet i det 19. hundreåret. Sosialhistoriske studiar*. Oslo 1954; Sten Carlsson: *Bonde – präst – ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar*. Stockholm 1962.

³⁷ Jørn Sandnes: Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen. *Heimen* 1989:84-92. Her regner imidlertid ikke Sandnes med motstand mot militærtjeneste som var den mest omfattende motstanden i perioden 1536-1660, se Fladby 1986:209-12. Derimot har det vært enighet blant de fleste norske historikere om at det var stor allmenn motstand mot øvrigheten blant norske bønder, den såkalte *hverdagsmotstanden*, se for eksempel Sandnes 1990.

³⁸ Koht 1926/1975.

³⁹ Øystein Rian: Skatten i Norge under dansk styre 1500-1814, i Christer Kuvaja (red.): *Skatternas långa historia. Beskattningen i Norden från medeltid till 1900-tal*. Helsingfors 2006:129-48.

⁴⁰ Steinar Imsen har poengtert dette med hensyn til opprørerne i Norge i 1430-åra. Se Kap. 8. Bygdefolk i aksjon, i Steinar Imsen: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, Del 1. Middelalderen*. Trondheim 1990:173-92.

⁴¹ Øystein Rian: *Den aristokratiske fyrtestaten 1536-1648. Danmark-Norge 1380-1814*, bd. 2. Oslo 1997:111-39.

⁴² Simonsen 1998; Johnsen 1909.

⁴³ Absalon Pedersøn: *Dagbok og oration om mester Geble. Tekstbind*. Oslo – Bergen 1963:132.

⁴⁴ Absalon Pedersøn 1963:60.

⁴⁵ Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, bd. 1-2. Landbohistorisk selskab, København 2006.

⁴⁶ Claus Bjørn: *Bonde Herremand Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. København 1981.

⁴⁷ Ståle Dyrvik gav for 30 år siden en elegant oversikt over trekk ved denne glidningen i enevældets norgespolitikk på 1700-tallet i Cappelens norgeshistorie, se Ståle Dyrvik: *Den lange fredstiden 1720-1784. Norges historie*, bd. 8. Oslo 1978:372-431. Siden har forskningen underbygd ytterligere dette bildet, ikke minst i det forskningsprosjektet som Knut Mykland tok initiativet til, *Det nordiska forskningsprosjektet Centralmakt och lokalsambälle – beslutsprocess på 1700-talet*, bd. 1-5, Oslo 1982-85, avsluttet med Harald Gustafsson: *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*. Lund 1994.

⁴⁸ Koht 1926/1975:357-60.

⁴⁹ Knut Dørum: Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet. *Historisk tidsskrift* 2006:428.

⁵⁰ Selv fant jeg det i mine regionale arbeider, først i Vestfold og så i Telemark, Rian 1980; Rian 1997.